

95. Там само, оп. 1, спр. 207, арк. 1.
96. *Платонов С.Ф.* Из воспоминаний // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1 (58). – С. 136.
97. *Гордлевский В.А.* Вказана праця. – С. 408.
98. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 8.
99. Там само, спр. 212, арк. 8–10, 14, 27.
100. Там само, спр. 207, арк. 8.
101. *Руднев Д.Д.* Скончавшиися в течение последних лет // Наука и ее работники. – Петроград, 1922. – № 5. – С. 40.
102. *Тверетинова А.С. В.Д.* Смирнов – историк Турции: К 125-летию со дня рождения // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 112.
103. *Гордлевский В.А.* Вказана праця. – С. 414.

Л.Ю. ПОСОХОВА

«Сад наук» та «чада Паллади»: символічні зображення пізнання та просвіти в православних колегіумах України у XVIII столітті

Основними питаннями описання будь-якої семіотичної системи є, по-перше, її відношення до поза-системи, яка лежить за її межами, і, по-друге, відношення статички до динаміки.

Ю.М. Лотман «Культура і вибух»

Процес виникнення університетів у різних країнах Європи сучасними дослідниками представлений як трансфер (або «експансія») певних зразків вищої освіти [1, с. 157–158]. Як відомо, у Речі Посполитій було засновано чимало колегіумів, й через певний час деякі з них набули університетського статусу. Сучасні історики освіти зазвичай користуються запропонованою Петером Моравом періодизацією університетської історії, згідно якої виділяють три університетські «моделі», що відповідають трьом епохам історії європейських університетів – докласичній, класичній, посткласичній [2, с. 48]. У докласичний період (XII–XVIII ст.) університети представляли собою середньовічні корпорації, які набували певні права та привілеї від верховної влади (світської та церковної).

Дослідники давно дійшли висновку, що статус Києво-Могилянської академії цілком відповідав статусу навчального закладу університетського типу, саме такого, який склався у Західній Європі. Однак, окрім Києво-Могилянської академії, в Україні існувало ще декілька православних колегіумів, які були створені за її

зразком (Чернігівський, Харківський, Переяславський). Ці заклади – як і Київський колегіум – мали потенційну можливість перетворення на університет. Західноєвропейський університет «докласичного» типу порівняно з православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем, – лише формою, до якої, подолавши свій історичний шлях, врешт наблизилися православні колегіуми України у середині XVIII ст. Отже, історія православних колегіумів є важливою складовою процесу трансферу й адаптації ідеї університету в Східній Європі у XVIII – на початку XIX ст. Цей складний і багатогранний процес відбувався як на рівні засвоєння певних форм, так і на рівні сприйняття ідей та ідейних комплексів, символів, думок, текстів.

Дана стаття присвячена аналізу символічних зображень пізнання та просвіти, які виникли у середовищі викладачів і студентів православних колегіумів України XVIII ст., з метою виявлення їх синтаксичної, семантичної, прагматичної наповненості, а також зв'язків із західноєвропейською символікою подібного значення.

На жаль, досі як спадок радянської доби в історичній літературі широко розповсюджені характеристики колегіумів як виключно «церковних станових закладів» (із негативним забарвленням такої оцінки). Варто нагадати, що результати досліджень західноєвропейських університетів «докласичної» доби свідчать про те, що народження всіх без виключення університетів відбувалося за безпосередньої участі церкви, від якої вони отримували привілеї, а богословська освіта була не лише компонентом, а вищим щаблем університетської освіти. Тенденція до «змирщення» університетів виявляється тільки за доби Просвітництва. Втім, сьогодні Просвітництво розглядають як синтез світської та духовної культури, який характеризується такими суперечливими, на перший погляд, тенденціями, як секуляризація релігії та сакралізація культурних і політичних інститутів [3, с. 301]. Зв'язок і взаємопроникнення раціонально-наукового та релігійного витоків спостерігалось як в організаційних формах православних колегіумів, так й у змісті навчальних курсів, взагалі в усіх елементах навчально-виховного процесу, академічної повсякденності та побутовій практиці.

Символи пізнання та просвіти, до яких зверталися, які використовували викладачі та студенти православних колегіумів України XVIII ст., досі не привертала спеціальної уваги дослідників. Проте, на нашу думку, вивчаючи ці символічні зображення, можна з нового ракурсу аналізувати глибинні процеси, які відбувалися у освіті та культурі України і які зазвичай досліджувалися й досліджуються за допомогою інших джерел. Так, розповсюдження гума-

ністичних і просвітницьких ідей у колегіумах вивчається, насамперед, на основі аналізу змісту курсу риторики, піітики, філософії, які тут викладалися. Нам вдалося виявити конспекти цих курсів, у яких символічні зображення присутні не як ілюстративний ряд до викладення певного навчального матеріалу, а радше – як декларація, лейтмотив, епіграф або резюме. Джерелами даної розвідки виступають символи та інші зображення, які містяться на сторінках навчальних посібників (які писалися викладачами колегіумів), на сторінках рукописних конспектів курсів (які читалися в цих навчальних закладах), рукописних збірках різного характеру (які належали учням і викладачам колегіумів), а також на речових пам'ятках.

Очевидно, що викладачі колегіумів під час читання різних курсів, а також у своїх працях, зверталися за ілюстраціями (поясненнями), насамперед, до біблійної символіки. Біблія виступала невичерпним джерелом для символічних і емблематичних зображень, при чому їх сюжетами ставали як окремі біблійні сцени, так і персонажі. Біблійна символіка була засобом алегорично-емблематичного мислення. Що характерно, в цілому, для середньовічної та ранньомодерної західноєвропейської літератури та гравюри. Такі ж ознаки можна виявити на прикладі пам'яток, пов'язаних своїм походженням із православними колегіумами України XVIII ст. Яскравий приклад – одне з перших видань, до якого мали відношення фундатори та викладачі Чернігівського колегіуму – «Зерцало от писанія Божественного» (Чернігів, 1705) [4, с. 21, 30]. Ця книжкова пам'ятка відома присвятою гетьману Івану Мазепі, а також описанням навчальних курсів, які на той час існували в колегіумі [5, с. 42–63]. Гравюри цього видання зображують образи Св. Трійці, Іллінської Божої Матері, святих, церковних ієрархів. Подібні зображення можна зустріти й у наступних виданнях, пов'язаних із Чернігівським колегіумом. Така символіка переважала й у книжкових і рукописних пам'ятках інших колегіумів протягом усього XVIII ст. Наприклад, рукописна збірка промов, од, віршів на честь єпископа Слобідсько-Українського та Харківського Христофора Сулими (1800–1812), яку склали привітання від керівництва, викладачів і учнів Харківського колегіуму, демонструє, що більшість заставок привітань втілюють традиційні для православної церкви сюжети та символи [6]. У низці таких прикладів й зображення на печатці Чернігівського колегіуму. На овальній печатці було зображення Божої Матері з перехрещеними на грудях руками, яка стоїть на місяці (місяць зображений догори рогами) [7, с. 117]. Такі приклади можна продовжувати.

Поняття «істина», «просвіта» та «знання» продовжували трактуватися зі зверненням до символічних зображень, які були достатньо усталеними для православної церкви.

Важливо, що у православних колегіумах України в XVIII ст. поруч із усталеною релігійною символікою, нерідко в тій самій пам'ятці можна помітити наявність символів ренесансної та барочної традицій. Це свідчить про те, що культурні рухи, які відбувалися у Західній Європі, доходили й до провінційних культурно-освітніх центрів Східної Європи. Варто зазначити, що дослідження каталогів колегіумських бібліотек дає змогу стверджувати про знайомство викладачів із найбільш важливими пам'ятками, які акумулювали пошук у царині символів, емблем і гербів, котрий відбувався у Західній Європі протягом XVI–XVII ст. Достатньо сказати про наявність у бібліотеках колегіумів низки відомих збірок емблем і символів, які здобули надзвичайну популярність у Західній Європі у XVII–XVIII ст. Так, у бібліотеці Харківського колегіуму знаходилася книга «отця емблематики» А. Альціата «Емблематика», яка витримала чимало перевидань і була надзвичайно популярною у Європі; згодом була перекладена різними мовами. «Реєстр книг бібліотеки Харківського колегіуму», складений ще в 1753 р. зафіксував одне з видань збірки А. Альціата, яке потрапило до бібліотеки від белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського (тобто ще в 1720–ті роки) [8, арк. 4 зв.]. Цей же реєстр фіксує наявність у бібліотеці ще декількох збірок емблем і символів, які поступили до неї разом із книжковим зібранням Стефана Яворського у лютому 1732 р. [8, арк. 4 зв.]. Дослідження бібліотеки Стефана Яворського, проведене С.І. Масловим, надало змогу отримати більше інформації про деякі з цих видань. Так, серед цих книжок були дві частини збірки Йоганна Кеттена «Символічний Апеллес», де у якості емблем були зображені тварини, квіти, зброя, музичні інструменти тощо [9, с. XIV]. Звернімо увагу на те, що провінційні колегіуми володіли як оригінальними збірками, укладеними в Західній Європі, так і збірками, які були створені в Російській імперії у XVIII ст., й об'єднали ряд європейських видань попередніх століть. Так, у популярній збірці «Емблеми та символи» за редакцією Н. Максимовича-Амбодика (1788) і була представлена в бібліотеках колегіумів, окремий розділ був присвячений опису символів «наук, мистецтв і художеств». При чому, серед символів описувалося зображення як «науки взагалі», так й окремо богослов'я, історії, красномовства, філософії, астрономії, математики, музики, живопису тощо [10, с. XXII–XXIV]. Фіксація наявності у бібліотеках колегіумів західноєвропейських збірок символів та

емблем, дає змогу робити висновок про знайомство колегіумів з процесом пошуку, переосмисленням та розробкою нових мотивів, які відбувалися у Західній Європі й знайшли втілення у складанні нових колекцій емблем і символів. Ці збірки фіксують зміни у структурі самих зображень, а також сюжетів символів та емблем. Легко помітити, що у цей час біблійна символіка поєднується із образами з античної міфології. Античні божества входили у складну систему символів і алегорій, обростали новими атрибутами. Подібні риси спостерігаємо на прикладі символічних зображень, які народжувалися у православних колегіумах України. Наведемо декілька прикладів.

В одному з конспектів латинської піітики та риторики, написаному в Чернігівському колегіумі у 1730 р., на титульному аркуші студент зобразив цікаву композицію з багатьох персонажів. Прямо над назвою навчального курсу, намальована гора Олімп, на якій сидить наставник (учитель) із розкритою книгою. Він проводить заняття з учнями («спудеями»), які розташувалися навколо. Поруч із Олімпом зображені грецька муза з бандурою та Пегас [11, арк. 1]. У цьому конспекті містяться й інші зображення, але вони виступають ілюстраціями до тексту курсу, й переважна більшість з них утілює традиційну християнську символіку.

Примітний також панегірик на пошану викладачеві Чернігівського колегіуму (створений у 1730 р.) архімандриту Тимофію Максимовичу від студентів, які навчалися на його пожертви. Крім віршів, у яких славиться цей меценат як просвітитель, панегірик містив надзвичайно гарно виконане зображення Олімпу та богів (тих, які мали відношення до наук та мистецтв) [12, с. 714]. На двох класичних пагорбах Олімпу – Парнасі та Геліконі були зображені Афіна, богиня мудрості та Аполлон, покровитель просвітництва. У підніжжя Олімпу – всі 9 муз, які зображені граючими на різних музичних інструментах. Примітно, що це зображення виконане з чітким дотриманням тих норм і правил, які пропонували названі вище збірки емблем і символів. Уся композиція складалася з трьох елементів: зображення самого Олімпу та грецьких муз; девізу (підпису) латинською мовою, в якому прославлялися чесноти мецената; й підпису, який представляв короткий вірш польською мовою (теж із прославленням доброчесності Тимофія Максимовича).

На перший погляд – що дивного у тому, що студенти колегіумів, які під час вивчення грецької мови, піітики, риторики, філософії та богослов'я зверталися до праць античних авторів, малювали певні персонажі з грецької міфології? Проте, як уже зазначалося, у названих творах малюнки не виступали простими ілюстраціями

(чи замальовками) до тексту. Зображення виконували певну місію, вочевидь несли самостійне смислове навантаження. При цьому слід враховувати, що сенс символів та емблем не може бути чітко вміщеним у самому зображенні або підписі. Тільки шляхом об'єднання зображення, підпису і тексту пояснення можна отримати певний метафоризований образ. Досліджуючи ці символи, на наш погляд, важливо трактувати їх не тільки окремо, але й у композиційній єдності. Знаходячись у межах єдиного задуму, вони представляли своєрідну символічну декларацію, відображаючи сутність освіти, наукового пізнання, творчості, прагнення до світла істини. Професор із розкритою книгою та студенти, які розташовані на Олімпі вище інших персонажів, пов'язують між собою ці символи, об'єднуючи їх загальною ідеєю, одночасно наповнюючи всю композицію дещо іншим відтінком смислу.

Трактуючи символічні зображення та їх композиційний задум, варто звертатися й до прямих пояснень, які розсипані у писемних пам'ятках. Символ і слово у культурі того часу були щільно пов'язані – що ми неодмінно маємо враховувати. Особливого значення це набуває при тлумаченні символічних і емблематичних зображень. Так, у перших же книжкових пам'ятках, які пов'язані з Чернігівським колегіумом, за цим закладом затвердилася назва «Чернігівські Афіни». Чернігівський єпископ Іоанн Максимович у передмові видання суто церковного змісту «Алфавіт Святих» (Чернігів, 1705) назвав колегіум «Чернігівськими Афінами» [13, с. 212]. Варто підкреслити, що окрім такого порівняння, яке зустрічалось найбільш часто у друкованих пам'ятках і яке зафіксували дослідники цього колегіуму, в студентських конспектах можна зустріти й інші, не менш цікаві найменування закладу. Так, сам колегіум називали «Олімп Чернігівський», а навчання в ньому, відповідно, втілюся у поняття «олімпійські ігри» [14, с. 276; 15, с. 289]. Сучасники називали колегіум також «вертоградом Паллади» [16, с. 168].

Спостерігаючи за розвитком української поезії XVII–XVIII ст. Б. Крися зробила важливе спостереження, що «ідеальний образ [церкви] <...> співіснує в художній свідомості з образами світського характеру: освіти, книги, науки, котрим належить така сама функція» [17, с. 107]. Можна сказати, що ми спостерігаємо співіснування сакрального та світського на рівні символів, які втілювали поняття науки та просвіти. «Хитання між сакральним і світським, їхні зближення та віддалення в межах одного тексту – домінантна ознака всієї української культури», – пише Л. Софронова, досліджуючи старовинний український театр [18, с. 43]. Дійсно, чітко провести межу

між сакральним і світським у зазначений час неможливо, й мабуть недоцільно. Втім, важливо розуміти, що цей кордон пролягав також і через освітні заклади – колегіуми.

Зовсім не дивно, що студенти православних колегіумів, які вивчали «латинську» науку західного зразку, перебували у полі символів та емблем античного світу. Культура «емблематичного» мислення закладалася поступово, в т.ч. й через вивчення курсів піітики та риторики. Ці курси, за традиціями польської піітики та риторики (Масена, Понтана, Скалігера), які також застосовували в колегіумах, містили розділи, присвячені емблематичній поезії [19, с. 32]. Цікаво, що викладачі радили своїм студентам звертатися до символів античності постійно, й відноситися до цього не тільки як до навчальної справи, але й при роздумах над сенсом життя, світоглядними орієнтирами. Так, Г.С. Сковорода як викладач Харківського колегіуму писав у 1762 р. у листі до свого учня М. Ковалінського: «Май на увазі, доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз»; у 1763 р. знов звучала настанова учневі: «люби грецькі музи разом із доброчесністю» [20, с. 223, 332].

Алегоричні зображення, які мали античні коріння, оточували студентів колегіумів у повсякденній практиці цих закладів, навіть на буденних предметах. Описання більшості з таких пам'яток зберегли тільки спогади колишніх вихованців колегіумів. Так, професор Харківського університету І. Тимківський, згадуючи своє навчання в Переяславському колегіумі, докладно описав зображення на дверях сіней у колегіумі: учням граматичних класів адресувалося зображення мудреця, який із долотом і молотком обтесував пень, який під ударами майстра-вчителя перетворювався на ладного учня з книгою у руках; піітам і риторам призначалося зображення криниці, у яку опускався порожній цебер, а піднятий цебер був переповнений водою, яка аж перетікала через вінця; спеціально для філософів і богословів був намальований орел, який покинув землю, й летів, дивлячись на сонце [21, с. 23].

Трактування пізнання поступово виходить за межі «наближення до Божественної істини». Не випадково, що засновник цього колегіуму єпископ Арсеній Берло, розсилаючи накази про обов'язкове навчання дітей духовенства єпархії, в одному з них, 21 вересня 1737 р., з обуренням писав, що деякі хлопці, «життя своє у домах батьків проводять безстрашні до науки» [22, с. 517]. Мабуть, таке трактування науки впливало на визначення життєвих цінностей учнів і призводило до згадок про колегіуми як про заклади, в яких прищеплювали «пристрасть до науки, яка не вмирала» [23, с. 100].

Колишні студенти визначали спрямованість навчання у колегіумах не тільки як підготовку до священства, але й як шлях до раціонального пізнання оточуючого світу.

На жаль, досі в історико-педагогічних працях, коли йдеться про виховання у колегіумах, увага дослідників акцентується виключно на покараннях, які застосовували до учнів. Але педагогічна практика колегіумів насправді демонструвала палітру виховних прийомів, які були спрямовані не тільки на покарання, але й на заохочення до навчання, відзначення успіхів найкращих учнів. У контексті нашого дослідження особливо виділяється нагородження медалями кращих вихованців, яке застосовували в Харківському колегіумі. Саме існування такої нагороди було унікальним явищем серед колегіумів, академій і семінарій того часу. Особливе зацікавлення викликають символи, які були викарбувані на цій нагороді. На срібній медалі бачимо покровительку наук, мистецтв і ремесел Мінерву, яка стоїть поруч із маслиною. Композицію завершують символи чотирьох видів мистецтв – бюст, палітра, колона та ліра [24, с. 112–114]. До речі, зображення ліри, інших символів мистецтв були розпорошені по студентських конспектах, особливо часто їх зображували у панегіриках [6]. Між іншим зазначимо, що ці зображення були і залишаються складовою частиною університетської символіки.

Вивчення символічних зображень та емблем передбачає, на наш погляд, не тільки дослідження їх на рівні застосування в академічній практиці колегіумів, але й виявлення тієї символіки, яку використовували ці заклади, презентуючи себе в оточуючому середовищі, тобто в місцевому суспільстві. Наприклад, коли в Чернігові у 1781 р. очікували на приїзд «поважних персон» із Санкт-Петербурга (на подібних зустрічах обов'язково були присутніми керівництво, викладачі та студенти колегіумів), керівництву закладу було наказано розробити «наочні зображення з емблемами», які будуть розміщені на тріумфальних брамах. Такі емблеми були розроблені, й у їх описі знову зустрічаємо грецьких богинь. У цьому випадку, як зазвичай, візуальний ряд був поєднаний із усними привітаннями (кантами), які виголошувалися російською, польською, німецькою, грецькою та французькою мовами [25, арк. 16, 20–24].

Тобто цілком очевидно, що саме античні символи презентували колегіуми в суспільстві. Не випадково вже у перші роки існування колегіумів, назва «Афіни» чи «Олімп» зустрічалися у творах, які дарували від імені колегіумів, або з присвятами від викладачів колегіумів. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. така практика зберігалася. У привітаннях харківському єпископу Христофору

Сулимі (від студентів різних років) на багато прикрашених заставках містилося зображення будинку колегіуму, в тексті привітання колегіум називали «Парнасом», «Харківським Парнасом», «собором Парнаських муз», «Палладіним храмом». Себе студенти колегіуму іменували «чадами Паллади», які перебували «серед муз на Геліконі» [6, арк. 1, 30 зв., 57]. Цікаво, що слово «колегіум» у віршах-привітаннях майже не звучало.

Досліджуючи символи, зображення, особливо виконані студентами, можна помітити також, що вони нерідко мають виражений національний колорит. Особливо яскраво вимальовані національні риси у зображенні грецьких муз на Олімпі й у конспекті латинської піітики та риторики Чернігівського колегіуму 1730 року (українські національні риси в одязі, головному вбранні, музичних інструментах). Так, наприклад, Аполлон і деякі музи грають на бандурах, а інші музи грають на військових козацьких трубах тощо.

Використовуючи обраний нами прийом пошуку пояснень у текстах, виявляємо, що у віршованих привітаннях були побажання, щоб у колегіумах (або, як їх називали автори, на «Олімпі» та «Парнасі») «Україна процвітала» [6, арк. 2], була «Україна благословенна» й розквітав «сад Український наук» [6, арк. 9]. Відтак, культурний синтез не означав денационалізації, національні риси, які додавалися до античних (і християнських) символів були проявом барокової європейської культури цього часу.

Згадавши, насамкінець, символ саду, усталеного християнського символу раю (зображення саду часто зустрічається у багатьох пам'ятках), бачимо, що й цей символ набув нових смислових відтінків. Ще Г.С. Сковорода застосував порівняння Харківського колегіуму із садом [26]. «Сад наук» – такий епітет застосовувався до колегіумів, й нерідко зустрічався у рукописних пам'ятках, які мають зображення саду.

Таким чином, у православних колегіумах України в XVIII ст., символічні зображення, які втілювали образи пізнання та просвіти, були тісно пов'язані, насамперед, із античною спадщиною. Синтаксичний аналіз цих символів свідчить, що в цей період одна система символів, ядро якої складала релігійна символіка, починає активно взаємодіяти із символікою, яку виробила епоха Ренесансу (з її зверненням до античності). Змішування цих систем (а не підпорядкування чи заміна), надавало особливостей символічним зображенням, цій особливій формі образно-аналогістичного пізнання світу. Семантичний аналіз фіксує процес перетікання смислів, додавання/приєднання нових смислових відтінків до усталених образів, надання

їм раціоналістичного філософського забарвлення. Можна погодитися зі спостереженням Г.С. Кнабе, що в цей час «на основі античних ремінісценцій немов би амальгамованих свідомістю часу та злившись у ньому із враженнями, ідеями та образами з інших джерел <...> складалася нова система цінностей, виник новий тип відношення до дійсності» [27, с. 93]. Символічні зображення пізнання та просвіти виступають тим матеріалом, який демонструє тісний зв'язок «латинізованих» православних колегіумів із культурно-освітніми процесами, які відбувалися у навчальних закладах Західної Європи. Як відомо, звернення та творче переосмислення античності (у самому широкому розумінні, в т.ч. й символів та емблем), підживлювали ренесансні та барочні мотиви європейської культури XVII–XVIII ст. Погляд на символи пізнання та просвіти крізь призму прагматики демонструють, що вони виконували певні об'єднуючі функції як на рівні повсякденної практики, так і при репрезентації колегіумів у оточуючому середовищі, в результаті чого колегіуми виступали як інтелектуальні співтовариства, «вчені корпорації» університетського типу.

1. Андреев А.Ю. Начало университетского образования в России в отечественной и зарубежной историографии // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 157–169.
2. Андреев А.Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 48–60.
3. Цапина О.А. Православное Просвещение – оксюморон или историческая реальность? // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 301–313.
4. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – Львів, 1984.
5. Маслов С.І. Етюди з історії стародруків. – К., 1925.
6. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (далі – ВР ЦНБ ХНУ), № 682–р 1336/с
7. Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів, 2000.
8. ВР ЦНБ ХНУ, № 1817/с 895.
9. Маслов С.І. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914.
10. Эмблемы и символы, избранные, на российский, латинский, французский, немецкий и англицкий языки преложенные... Испр. Н. Максимовичем-Амбодиком. – [СПб.], 1788.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 305, од.зб. 259.
12. Греческие музы в малорусском изображении // Киевская старина. – 1884. – № 4.
13. Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. Кн. 1–2. – СПб., 1884.
14. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1870. – № 15.
15. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1870. – № 16.
16. Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К., 2001.

17. *Криса Б.С.* Українська поезія XVII-XVIII ст. як результат секуляризаційного процесу // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. – К., 1991. – С. 91–109.
18. *Софронова Л.А.* Старовинний український театр / Старинный украинский театр. Переклад з рос. – Львів, 2004.
19. *Морозов А.А., Софронова Л.А.* Эмблематика и ее место в искусстве барокко // Славянское барокко: Историко-культурные проблемы эпохи. – М., 1979. – С. 13–38.
20. *Сковорода Г.С.* Листи до М. Ковалинського // Сковорода Г.С. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 2. – С. 218–359.
21. *Тимковський И.Ф.* Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1–26.
22. Материалы из истории Переяславской епархии прошлого столетия // Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 11. – С. 513–531.
23. *Лубяновский Ф.П.* Воспоминания // Русский архив. – 1872. – № 1. – С. 98–185.
24. *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999.
25. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 1253.
26. *Сковорода Г.С.* Сад божественних песней // Сковорода Г. С. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 1. – С. 60–90.
27. *Кнабе Г.С.* Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – М., 2000.

В.В. ІВАДНЄВ

Винайдення давньогрецькими мореплавцями ефективних способів доставки вантажів

У різні історичні епохи увагу дослідників привертала питання створення водних шляхів і умов плавання на різних водоймищах, що знайшло відображення в роботах М.В. Ачбунова, Ю.В. Андрєєва, Д.Я. Беренбейма, В.Д. Блаватського, І.Я. Брашинського, В.Ф. Гайдукевича, М.І. Золотарьова, В.І. Ключка, В.П. Кривоноса, І.П. Крип'якевича, Б.Г. Петерса.

Роль і місце судноплавства в життя й побуті наших предків вивчалися як вітчизняними істориками, етнографами, археологами (Б.Ю. Рибаків, В.М. Масон, Г.Г. Мезенцева, Г.І. Шаповалов), так і дослідниками з української діаспори О. Воропай). Незважаючи на це, питання конструкції плавзасобів і способів доставки вантажів вивчене мало, деякі аспекти цієї проблеми недосліджені цілком.

Історія виникнення вітрильних суден бере початок ще з часу, коли вздовж усього узбережжя Середземного моря фінікійці заснували свої колонії, які дуже вплинули на розвиток кораблебудування того часу. Історичні документи засвідчують, що, певно, саме фінікійці першими